

بررسی آیین های مذهبی در اسلام و مقایسه آن با مسیحیت

رقیه قهرمانی^۱

چکیده

هدف از این تحقیق بررسی آیین های مذهبی در اسلام و مقایسه آن با مسیحیت است. روش تحقیق از نوع توصیفی و تحلیلی بوده و در این تحقیق زکات، حج و قربانی از آیین مذهبی در اسلام و مسیحیت مورد مقایسه قرار گرفته است. نتایج تحقیق حاکی از آن است که اسلام و مسیحیت هر دو از ادیان توحیدی و ابراهیمی می باشند و بنیانگذارشان خداوند یکتاست لذا آیین های مذهبی و عبادی زکات، حج و قربانی در هر دو دین مشترک است. زکات، مالیات واجب در دین اسلام است و هر مسلمان مستطیع موظف است بخشی از اموال خود را برای نیازمندان و فقیران کنار بگذارد، اما در کتاب مقدس مسیحیان هیچگونه لفظ یا عبارتی مبنی بر وجوب زکات یا عشریه وجود ندارد و آن چه در این خصوص آمده، صدقه است. از دیدگاه مسلمانان، حج فریضه ای عبادی، اجتماعی، سیاسی و فرهنگی است و از ارکان پنجگانه دین اسلام می باشد. از دیدگاه مسیحیان حج به معنی قصد به سمت مکانی است که به دلیل ظهور ربّانی تقدس پیدا کرده، مکانی که قدرت الهی در آن تجلی پیدا کرده است. در هر دو دین اسلام و مسیحیت قربانی وجود دارد، با این تفاوت که هدف از قربانی در اسلام یاد خدا و کسب تقوای الهی است. در حالیکه بر طبق اعتقاد مسیحیان هدف از قربانی کفاره گناهان است.

کلید واژه : آیین، مذهب، اسلام، مسیحیت.

^۱ طلبه سطح ۲، مدرسه علمیه فاطمه الزهرا (سلام الله علیها) نمین. ghahremani678@gmail.com

مقدمه

آیین‌های مذهبی و عبادی از ابتدای خلقت بشر وجود داشته و تاکنون شکل‌های مختلفی به خود دیده است که همه آن‌ها از نظر درونمایه یکسان ولی از نظر روش اجرا و برگزاری به مرور زمان تغییر و تکامل پیدا کرده است. با توجه به اینکه دین اسلام و مسیحیت جزو ادیان توحیدی و ابراهیمی می‌باشد و بنیانگذارشان یکی است و آن هم خداوند یکتاست، بنابراین می‌توان گفت آیین‌های مذهبی و عبادی یکسانی در هر دو دین وجود دارد، اما از لحاظ قالب و شکل و نحوه برگزاری و اجرا، تفاوت‌های قابل توجهی با یکدیگر دارند. مراد ما از آیین‌های مذهبی و عبادی در این تحقیق، زکات، حج و قربانی است.

برخی از مهم‌ترین پژوهش‌های صورت گرفته در خصوص آیین‌های مذهبی و عبادی در اسلام و مسیحیت عبارتند از: رحمتی، رحمت الله (۱۳۹۳) در پایان‌نامه‌ی خود تحت عنوان مطالعه مقایسه‌ای آیین زیارت در اسلام و مسیحیت بیان می‌دارد که از انواع زیارت می‌توان زیارت معابد و مراقد و زیارت از بزرگان و برجستگان و علمای مذهبی و پیامبران مورد قبول هر یک از ادیان الهی نام برد. اژدر و احمدی فراز، (۱۳۹۲) در تحقیقی با عنوان بررسی تطبیقی ایمان در اسلام و مسیحیت بیان می‌دارد که حقیقت ایمان در اندیشه اسلامی، امری ذواب‌عاد و دارای مراتب و ساحت‌های مختلف است اما از ایمان در اندیشه مسیحیت، گاهی به تصدیق گزاره‌های وحی شده، گاهی به یک نوع احساس متعالی و فراگزاره‌ای که منجر به ایجاد حالت دلبستگی در آدمی، می‌گردد، و گاهی به تجربه حضور و تجلی خداوند در زندگی، یاد می‌شود. فانی، مریم (۱۳۸۸) در پایان‌نامه خود تحت عنوان "بررسی عبادت‌ها در ادیان آسمانی (اسلام، مسیحیت و یهودیت)" بر مبنای قرآن و حدیث، بیان می‌دارد که با وجود تغییرات و تحریفات بسیاری که در کتاب مقدس مورد قبول مسیحیان و یهودیان وجود دارد، می‌توان گفت که این عبادت‌ها هرچند در زمان حال بسیار کمرنگ شده، اما به نوعی در میان پیروان این دو دین وجود دارد یا حداقل، در کتاب ایشان اشاره‌هایی به این عبادت‌ها شده است. ذاکری، مصطفی (۱۳۸۹) در کتاب مسیحیت و اسلام بیان می‌دارد که مهمترین اعتقاد مسیحیان این است که خدا یکی است. خدا در عین یکی بودن سه وجود مستقل دارد. نخست، خدای پدر که در آسمانهاست. بعدی، خدای پسر، یعنی عیسی مسیح و در نهایت روح القدس که در یونانی روح مقدس خوانده شده است و این در حالی است که اسلام معتقد است خدا یکی است و از او فرزندی زاده نشده است.

با توجه به جست‌وجو و تحقیقی که توسط نویسنده به عمل آمد، معلوم شد که تاکنون کتاب، پایان‌نامه و مقالات مختلفی در رابطه با آیین‌های مذهبی و عبادی در اسلام و مسیحیت نوشته شده است ولی در هیچ یک از آنها نگاه مستقیم و متمرکزی به بحث مورد این پژوهش صورت نگرفته است و هر کدام تنها به بخشی از این بحث پرداخته‌اند. همچنین بررسی آیین‌های مذهبی و شیوه برگزاری

آن‌ها می‌تواند به درک بهتر و عمیق‌تر آیین‌های مذهبی رایج در جامعه‌ی اسلامی و مسیحی کمک کند؛ به‌ویژه که این حوزه با فقدان پژوهش مناسب و مستقل مواجه بوده است. در این پژوهش سعی داریم ابتدا به بررسی زکات و حج و قربانی کردن از آیین‌های مذهبی و عبادی در دو دین اسلام و مسیحیت پرداخته و سپس نکات اشتراک و افتراق آن‌ها را بیان کنیم. با توجه به مطالب ذکر شده این تحقیق درصدد پاسخگویی به این سوال است که آیین‌های مذهبی (زکات، حج و قربانی) در اسلام و مسیحیت چه شباهت‌ها و تفاوت‌هایی با یکدیگر دارند؟

عبادت و مفهوم آن

عبادت از ریشه «عَبَدَ» به معنای نهایت خضوع و اطاعت خاشعانه است. عبادت به معنای خضوع و تذلل است؛ یعنی انسان به خود حالت خشوع و ذلت بدهد.^۱ راغب اصفهانی عبادت را به معنای نهایت خواری و تذلل می‌داند و معتقد است تنها کسی شایسته و سزاوار چنین عبادتی است که نهایت تفضل و بخشش را داشته باشد و او جز خداوند، کسی نیست.^۲ به قسمتی از احکام شرعی که به منظور توجه افکار مردم به خالق خود و راز و نیاز به قصد اطاعت امرا او و برای تقرب و نزدیکی به خداوند صورت می‌گیرد عبادت گویند.^۳ در فرهنگ‌های فارسی نیز واژه عبادت، مترادف با واژه‌های پرستش و بندگی کردن، طاعت، نهایت تعظیم برای خداوند متعال و نیایش به کاررفته است.^۴ در اهمیت عبادت و پرستش همین بس که آفرینش کل هستی و برانگیختن پیامبران برای عبادت است: «و من جنّ و انس را نیافریدم مگر برای اینکه مرا (به یکتایی) پرستش کنند.»^۵

جایگاه عبادت در اسلام

در اسلام، برگزاری آیین‌های عبادی و شرکت و حضور در آن‌ها از اهمیت و مطلوبیت بیشتری برخوردار است. در دین اسلام، عبادت دارای معنای گسترده‌ای است و تنها شامل شعایر دینی که مسلمانان به عنوان فرایض در برابر خداوند متعال انجام می‌دهند، نمی‌شود بلکه هر عملی که صبغه الهی داشته باشد، عبادت محسوب می‌شود. «ربّ یعنی مالک، مدبر آن مبدا هستی که تقدیر و تدبیر انسان به دست اوست. رب انسان است و انسان نمی‌تواند بدون او نیازهای خود را برطرف کند، قهراً خدا

^۱ ابن منظور، لسان العرب، ج ۹، ص ۲۷۱

^۲ راغب اصفهانی، المفردات فی الفاظ القرآن، ص ۵۴۲

^۳ گلزاده غفوری، با دستورات اسلام آشنا شویم، ص ۳۴-۳۳

^۴ دهخدا، لغت نامه دهخدا، ج ۴، ص ۴۷۹۰

^۵ «وَمَا خَلَقْتُ الْجِنَّ وَالْإِنْسَ إِلَّا لِيَعْبُدُونِ» ذاریات: ۵۶

مدبر می شود، پرستش هم برای آن است که انسان از نفع و کمال معبود استفاده کند»^۱ عبادت، دین انسان به خداوند است و آدمی به پاس نعمت هایی که از طرف خداوند دریافت داشته، ملزم و متعهد به آن است و اساس این عبادت، شهادت مکرر به یکتایی و بی همانندی خداوند است که مسلمانان با بیان آن، به حاکمیت خدا و رسالت او اقرار می کنند.^۲ «عبادت در اصطلاح اسلامی، هر عملی است که انسان برای امتثال و اطاعت امر الهی و تقرب به خدا صادر می شود، تقرب یعنی تلاش برای به بدست آوردن قرب و منظور از این تقرب؛ تقرب معنوی است نه مکانی. پس منظور از عبادت خداوند در دین اسلام، گام نهادن در مسیر علم، آزادی، عزت و کسب صفات نیکوی خداوند که انسانیت، تعالی و تکامل خوانده می شود.»^۳ عبادت بالاترین مرتبه کمال انسانی و سپاسگزاری از خداوند و مرتبه ی والای اوست. خداوند، کمال مطلق است و بالاترین درجه قرب و نزدیکی انسان به این کمال مطلق در زمان عبادت ظاهر می شود. توحید عبادی اولین و اساسی ترین پیام تمامی پیامبران الهی بوده است. ایشان یگانه راه نجات و سعادت بشر را پرستش و عبادت خداوند بیان کرده اند. عبادت و اطاعت از خداوند، انسان را از اوج ذلت و خواری به اوج عزت می کشاند و در مقامی برتر از مقام فرشتگان قرار می دهد. بنابراین پرستش و عبادت از اصلی ترین و مهم ترین نیازهای روحی بشر است که انسان باید در زندگی خود به این امر مهم توجه کند.^۴

جایگاه عبادت در مسیحیت

در مسیحیت مبنای عبادت، رابطه ی پدر و فرزندی و عشق است. پیش نیازهای عبادت در قسمت های مختلف کتاب مقدس، اطمینان و اعتماد کامل به خداوند به خاطر ایمان، صداقت درونی، ثابت قدم بودن در دین، خضوع و اطاعت عاشقانه از دستورات خداوند است. برخورداری عبادت از این پیش شرط ها، دارای اثری جاودان است و بیشتر تاکید بر عبادت جمعی است. در سده های ابتدایی، عبادت به دلیل پادشاهی خداوند و ارزش های روحانی انجام می شد و هدف از آن، درخواست لطف و رحمت آن هم نه فقط برای مسیحیان بلکه برای دیگر افراد و گاهی حتی برای دشمنان و آزاردهندگان جامعه مسیحی بود. عبادت در کتاب مقدس معمولاً خطاب به خداوند توسط عیسی مسیح است. گاهی نیز خود عیسی مسیح مخاطب مستقیم عبادت و نیایش است. دیدگاه اول، دیدگاه نماز و راز و نیاز با خداوند است انسان افکار خود را با زبانی بیان می کند که از والدین خود آموخته است. عواطف و احساسات انسان بر طبق

^۱ جوادی آملی، حکمت عبادات، ص ۴۷

^۲ ماسون، قرآن و کتاب مقدس درونمایه های مشترک، ص ۵۹۵

^۳ روانبخش، بررسی و مقایسه تطبیقی آیین های عبادی در دین اسلام و یهود، ص ۲۰

^۴ صدوقی، بررسی نماز، روزه، زیارت و زکات در ادیان زرتشتی، مسیحی، مانوی، ص ۶۹

پاسخ به رفتارهای دیگران شکل می گیرد و هدایت می شود. به همین صورت عبادت و نماز خواندن از جمله چیزهایی است که انسان آن را از دیگران می آموزد. نکته ای که باید به آن توجه کرد، این است که اگر انسان بخواهد به تنهایی راه های ارتباط با خداوند را بیاموزد، این کار عاقلانه نخواهد بود زیرا که انسان های زیادی قبل از او در صدد چنین کاری بوده اند و به این منظور راه های مختلفی را پیدا کرده اند.^۱

زکات

زکات در لغت به معنای «طهارت، پاکیزگی، رشد و نمو، صلاح، مدح و برکت» بوده و وجه تسمیه آن ، این است که زکات باعث تصفیه و پاکی مال می شود^۲ و در اصطلاح فقها «پرداخت معینی از مال است که به مستحق داده می شود و در عوض باقی مال را پاک و با برکت می کند» به عبارت دیگر «زکات، صدقه ای رجحان دار است که مقدارش توسط شارع مقدس معین شده است»^۳

زکات از ارکان دین اسلام است و هر مسلمان مستطیع موظف است که آن را بپردازد. مسلمانان معتقدند که همه چیز از آن خداست از پول و ثروت و یا حتی فرزندان مسلمان باید در جهت رضای خداوند، مادیات را به کار ببندد. این یعنی بخشیدن مال به نیازمندان به ویژه فقیران و نگه نداشتن آن برای خود. زکات را غالباً نوعی مالیات یا شیوه ای اجتماعی جهت توزیع مجدد ثروت در جامعه می دانند^۴ در خصوص فلسفه و تعیین زکات، عده ای بر این باورند که با توجه به اینکه در تولید برخی از محصولات کشاورزی سخاوت و بخشش طبیعت بیش از زحمت تولیدکننده در مراحل کاشت و داشت و برداشت محصول است؛ به همین خاطر خداوند برای این محصولات زکات معین کرده تا به وسیله آن ، مشکلات اقتصادی گروه معینی از جامعه اسلامی تا اندازه ای برطرف گردد و آنها بتوانند از مواهب طبیعی خداوند برخوردار شوند.^۵ بنابراین پرداخت زکات با شرط گذشت یک سال و رسیدن محصول به حد نصاب (که در کتب فقهی بیان شده) در مورد سه گروه از اموال واجب می باشد:

^۱ صدوقی، بررسی نماز، روزه، زیارت و زکات در ادیان زرتشتی، مسیحی، مانوی، ص ۵۳

^۲ ابن منظور، لسان العرب ، ج ۱۴ ، ص ۳۵۸

^۳ طباطبایی، ریاض المسائل فی بیان الاحکام الشرع بالدلائل ، ج ۵، ص ۷

^۴ احمد، اسلام از آغاز تا امروز، ص ۵۲

^۵ مطهری، اسلام و مقتضیات زمان، ص ۱۶

۳- قربانی نذر و عهد: منظور از «نذر» این است که انسان ملتزم شود برای خدا کار خیر و نیکی انجام دهد یا کاری را که انجام ندادن آن بهتر است، برای خدا ترک کند و منظور از عهد هم این است که شخص با خدا پیمان ببندد تا کاری را انجام دهد و یا ترک کند و اگر شخص متعلق عهد یا نذر را قربانی قرار دهد، قربانی بر او واجب می شود.

قربانی در مسیحیت

برای اینکه قربانی بودن حضرت عیسی (علیه السلام) در میان مسیحیان مشخص شود، بایستی سابقه و نقش قربانی در عهد عتیق مورد توجه قرار می گیرد. قربانی در عهد عتیق، رسمی است که توسط خداوند مقرر شده تا انسان بتواند از این طریق به خدا تقرب جوید. قربانی های معین شده توسط شریعت باید بوسیله ی انسان به خداوند تقدیم شوند و منظور، کفاره دادن و مصالحه کردن است. بر طبق اعتقاد مسیحیان همان طور که خداوند قربانی را در کوه موریای ابراهیم تهیه کرد، برای ما نیز قربانی را خودش مهیا کرده است^۱ و آن قربانی، عیسی (علیه السلام) می باشد. عیسی (علیه السلام) آن بره خداوند است که گناه جهان را برمی دارد.^۲ مارسیون در تأیید این دیدگاه می گوید: «عیسی، خدای نیکوکار، با قربانی خود، کفاره گناهان بشر را می دهد و انسان را از اسارت نجات می دهد».^۳ این تعلیم در رساله به عبرانیان به تفصیل بیان شده است. نویسندگان نشان می دهد که قربانی های تقدیم شده بر طبق موازین شریعت یهود آن قدرت را ندارند که موجب آشتی انسان با خدا شوند.^۴ امروزه مسیحیان عشای ربانی را به یاد شام آخر عیسی^۵ و قربانی شدن او به جا می آورند. دردیدگاه غالب مسیحیان، عشای ربانی نان و شرابی است که در این مراسم استفاده می شود. و نماد جسم و خون عیسی مسیح است^۶ اما در قرن چهارم، دیدگاه قدیس آگوسین در خصوص این مراسم بصورت تبدیل جوهری واقعی رواج پیدا کرد بدین معنا که نان و شراب استفاده شده در این مراسم واقعا به جسم و خون مسیح تبدیل می شوند و فقط رنگ و طعم آن ها بعد از عمل تقدیس باقی می ماند. بر طبق اناجیل، آن شب حضرت عیسی مسیح (علیه السلام) و شاگردانش در اورشلیم، در بالا خانه ای برای اجرای مراسم فصح گرد آمدند: «شام هنوز تمام نشده بود که عیسی نان را برداشت و پس از شکرگزاری آن را پاره کرد و به شاگردان داد

^۱ پیدایش، ۱، ص ۲۲-۱۳

^۲ یوحنا، ۱، ص ۲۹

^۳ شاله، تاریخ مختصر ادیان بزرگ، ص ۴۳۹-۴۳۸

^۴ رساله به عبرانیان، ۱، ص ۱۰-۴

^۵ لوقا، ۲۲، ص ۱۹-۱۴

^۶ کاوه، تاریخ مختصر ادیان سامی، ص ۱۲۷

و گفت: « بگیری و بخورید، این بدن من است» آنگاه پیاله را برداشت و پس از شکرگزاری آن را به شاگردان داد و گفت: « همه شما از این بنوشید زیرا خون من است که اجرای پیمان تازه را تأیید می کند و برای آمرزش گناهان بسیاری ریخته می شود.»^۱ این مراسم مبنای آیین غشای ربانی کنونی شد. با توجه به این که مسیحیان عیسی مسیح را قربانی همیشگی می دانند بنابراین عمل قربانی را لازم نمی دانند.

شباهت و تفاوت در قربانی

در هر دو دین اسلام و مسیحیت قربانی وجود دارد، با این تفاوت که قربانی در دین اسلام از اعمال مهم حج است که بوسیله حجاج در مراسم حج در منی و یا توسط مسلمانان در خانه انجام می شود. در اسلام علاوه بر قربانی های واجب، قربانی های مستحبی نیز وجود دارد. هدف از قربانی در اسلام یاد خدا و کسب تقوای الهی است. درحالیکه برطبق اعتقاد مسیحیان خداوند خودش قربانی را برای آنها مقرر کرده و آن قربانی عیسی مسیح (علیه السلام) می باشد که در راه گناهان بشر قربانی شده است. در واقع هدف از قربانی شدن عیسی مسیح (علیه السلام) در مسیحیت، کفاره گناهان است، به همین دلیل به عقیده مسیحیان، قربانی بی همتای مسیح که در مراسم عشای ربانی توسط کشیش و به نیابت از او تکرار می شود، برای کفاره گناهان کفایت می کند، لذا مسیحیان عمل قربانی را لازم نمی دانند.

نتیجه گیری

اسلام و مسیحیت هر دو از ادیان توحیدی و ابراهیمی می باشند و بنیانگذارشان خداوند یکتاست لذا آیین های مذهبی و عبادی زکات، حج و قربانی در هر دو دین مشترک است. درواقع می توان گفت این آیین ها در هر دو دین دارای روح و جوهر واحدی هستند و تفاوتی که در این میان وجود دارد، در قالب ونحو برگزاری این آیین هاست.

زکات، مالیات واجب در دین اسلام است و هر مسلمان مستطیع موظف است با شرایطی که قبلاً بیان شد، بخشی از اموال خود را برای نیازمندان و فقیران کنار بگذارد. درواقع زکات نوعی مالیات یا شیوه ای اجتماعی جهت توزیع ثروت در جامعه می باشد و با هدف تقرب و نزدیکی به خداوند پرداخت می شود. اما در کتاب مقدس مسیحیان هیچگونه لفظ یا عبارتی مبنی بر وجوب زکات یا عشریه وجود ندارد و آن چه در این خصوص آمده، صدقه است که زمان و مقدار آن مشخص نشده و بستگی به فرد صدقه دهنده دارد. همچنین در مسیحیت بخشش و صدقه یک تکلیف دینی محسوب نمی شود، بلکه

^۱ متی، ۲۶، ص ۲۸-۲۶

کاری اختیاری است و به افراد نیازمند و فقیر داده می شود. از دیدگاه مسلمانان، حج فریضه ای عبادی، اجتماعی، سیاسی و فرهنگی است و از ارکان پنجگانه دین اسلام می باشد. این فریضه در طول عمر یک بار بر هر مکلف واجد شرایط واجب است. هدف از برگزاری و انجام مراسم حج در دین اسلام، امتثال فرمان خداوند، ادای حق بندگی و سپاسگزاری از نعمت های بی شمار خداوند است. از دیدگاه مسیحیان حج به معنی قصد به سمت مکانی است که به دلیل ظهور ربّانی تقدس پیدا کرده، مکانی که قدرت الهی در آن تجلی پیدا کرده است، براین اساس زیارتگاه ها در مسیحیت محل نیایش و معجزات، شفاعت جویی و شفادهی است. در هر دو دین اسلام و مسیحیت قربانی وجود دارد، با این تفاوت که قربانی در دین اسلام از اعمال مهم حج است که بوسیله حجاج در مراسم حج در منی و یا توسط مسلمانان در خانه انجام می شود. در اسلام علاوه بر قربانی های واجب، قربانی های مستحبی نیز وجود دارد. هدف از قربانی در اسلام یاد خدا و کسب تقوای الهی است. درحالیکه برطبق اعتقاد مسیحیان خداوند خودش قربانی را برای آنها مقرر کرده و آن قربانی عیسی مسیح (علیه السلام) می باشد که در راه گناهان بشر قربانی شده است. در واقع هدف از قربانی شدن عیسی مسیح (علیه السلام) در مسیحیت، کفاره گناهان است، به همین دلیل به عقیده مسیحیان، قربانی بی همتای مسیح که در مراسم عشاء ربّانی توسط کشیش و به نیابت از او تکرار می شود، برای کفاره گناهان کفایت می کند، لذا مسیحیان عمل قربانی را لازم نمی دانند.

منابع

*قرآن کریم

کتاب مقدس، مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ره)

منابع فارسی

۱. احمد، اکبر، اسلام از آغاز تا امروز، تهران: شرکت علمی و فرهنگی. ۱۳۸۹.
۲. اشرفی، عباس، عبادت در ادیان ابراهیمی، چاپ اول، تهران: موسسه انتشارات امیر کبیر. ۱۳۸۴.
۳. انوری، حسن، فرهنگ بزرگ سخن، تهران: نشر سخن. ۱۳۸۱.
۴. ایازی، محمد علی، فقه پژوهی قرآنی: درآمدی بر مبانی نظری آیات الاحکام، چاپ اول، قم: بوستان کتاب، انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی. ۱۳۸۰.
۵. بایرناس، جان، تاریخ جامع ادیان، ترجمه علی اصغر حکمت، شرکت انتشارات علمی و فرهنگی. ۱۳۸۸.
۶. برقی، محمد، فلسفه واحکام حج و عمره، چاپ اول، تهران: انتشارات محراب فکر. ۱۳۸۸.
۷. تونی، لین، تاریخ تفکر مسیحی، ترجمه روبرت آسریان، انتشارات ایلام. ۱۳۹۰.
۸. جوادی آملی، عبدالله، حکمت عبادات، قم: نشر اسراء. ۱۳۹۰.
۹. جوادی آملی، عبدالله، تفسیر قرآن کریم، قم: نشر اسراء. ۱۳۸۳.
۱۰. دهخدا، علی اکبر، لغت نامه دهخدا، چاپ اول، تهران: موسسه انتشارات و چاپ دانشگاه تهران. ۱۳۷۷.
۱۱. ذاکری، مصطفی، مسیحیت و اسلام، تهران: شرکت سهامی انتشار. ۱۳۸۹.
۱۲. رسول زاده، عباس، باغبانی، جوادی، شناخت مسیحیت، قم: انتشارات موسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ه). ۱۳۸۹.
۱۳. رضوانی، علی اصغر، نگاهی به مسیحیت و پاسخ به شبهات، قم: انتشارات مسجد قدس جمکران. ۱۳۸۶.
۱۴. سبحانی، جعفر، مناسک حج، احکام عمره، قم: موسسه امام صادق (ع). ۱۳۸۶.
۱۵. شاله، فلیسین، تاریخ مختصر ادیان بزرگ، ترجمه متوجهر خدایار محبی، چاپ دوم، تهران: انتشارات طهوری. ۱۳۹۸۵.
۱۶. شریف لاهیجی، محمد بن علی، تفسیر شریف لاهیجی، تحقیق: حسین ارموی (محدث)، میر جلال الدین، چاپ اول، تهران: دفتر نشر داد. ۱۳۷۳.
۱۷. قرائتی، محسن، تفسیر نور، تهران: مرکز فرهنگی درس‌هایی از قرآن. ۱۳۸۳.
۱۸. کاکس، هاروی (۱۳۷۸)، مسیحیت، ترجمه عبدالرحیم سلیمانی اردستانی، قم: مرکز مطالعات ادیان و مذاهب.
۱۹. کاوه، محمد، تاریخ مختصر ادیان سامی (یهودیت و مسیحیت)، قم: انتشارات نجم الهدی. ۱۳۸۹.
۲۰. گلزاده غفوری، علی، با دستورات اسلام آشنا شویم، تهران: شرکت سهامی انتشار. ۱۳۸۱.
۲۱. فیض الاسلام، علی نقی، ترجمه و شرح نهج البلاغه، تهران: موسسه چاپ و نشر تالیفات فیض الاسلام. ۱۳۸۹.
۲۲. ماسون، دنیز، قرآن و کتاب مقدس: درونمایه‌های مشترک، ترجمه فاطمه سادات تهامی، چاپ اول، تهران: دفتر پژوهش و نشر سهروردی. ۱۳۸۶.
۲۳. مطهری، مرتضی، اسلام و مقتضیات زمان، چاپ شانزدهم، تهران: انتشارات صدرا. ۱۳۷۹.

۲۴. مکارم شیرازی، ناصر، توضیح المسائل، چاپ سی و هشتم، قم: انتشارات قدس. ۱۳۸۶.
۲۵. نصر، سید حسن، اسلام، مذهب، تاریخ و تمدن، ترجمه عباس گیلوری، چاپ اول، تهران: انتشارات دبیزش. ۱۳۸۵.
۲۶. وحیدی، محمد، فلسفه و اسرار احکام، چاپ اول، قم: نشر سنابل. ۱۳۸۹.
۲۷. هاکس، جیمز، قاموس کتاب مقدس، تهران: انتشارات اساطیر. ۱۳۸۷.

منابع عربی

۲۸. ابن منظور، محمد بن مکرم، لسان العرب، چاپ سوم، بیروت: دار صادر. ۱۴۱۴.
۲۹. جعفر بن محمد، مصباح الشریعه و مفتاح الحقیقه، بیروت: موسسه الاعلمی للمطبوعات. ۱۴۰۳.
۳۰. حرّانی، ابن شعبه، تحف العقول عن آل الرسول، چاپ دوم، قم: جامعه مدرسین. ۱۴۰۴.
۳۱. حرّ عاملی، محمد بن حسن، وسائل الشیعه الی التحصیل مسائل الشریعه، قم: موسسه آل البيت. ۱۴۰۹.
۳۲. راغب اصفهانی، حسین بن محمد، المفردات فی الفاظ القرآن، قم: انتشارات طلیعه النور. ۱۴۲۷.
۳۳. شیخ صدوق، محمد بن علی، علل الشرایع، ترجمه محمد جواد ذهنی، چاپ اول، قم: انتشارات مومنین. ۱۳۸۰.
۳۴. طباطبایی، علی بن محمد، ریاض المسائل فی بیان الاحکام الشرع بالدلائل، بیروت: موسسه آل البيت. ۱۴۳۲.
۳۵. طباطبایی، محمد حسین، المیزان فی تفسیر القرآن، قم: موسسه النشر اسلامی التابعه لجامعه المدرسین. ۱۴۱۷.
۳۶. طبرسی، فضل بن محمد، مجمع البیان فی تفسیر القرآن، بیروت: دارالمعرفه. ۱۴۰۶.
۳۷. فراهیدی، خلیل بن احمد، العین، بیروت: موسسه الاعلمی للمطبوعات. ۱۴۰۸.

مقالات

۳۸. اژدر، علیرضا، احمدی فراز، محمد مهدی. بررسی تطبیقی ایمان در اسلام و مسیحیت و تأثیر آن بر سلامت. فصل نامه الهیات تطبیقی شماره ۹. ۱۳۹۲.